

काठमाण्डौ, जि. प्र. का. द. न. ८४।०५४।५५

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालयको द्वैमासिक प्रकाशन

प्रधान सम्पादक

रामप्रसाद कँडेल

सम्पादक

नन्दा शर्मा

सल्लाहकार

कुवेर व. राउत क्षेत्री

मधुसूदन गिरी

चक्रपाणि शर्मा

चक्र खड्का

प्रेमदेव गिरी

आवरण/कम्प्युटर सेटिङ

विजय परियार

कार्यालय

नेपाली लोकबाजा सङ्ग्रहालय, महादेव वहाल त्रिपुरश्वर,

काठमाण्डौ

पो. ब. न. ४८२९

Email: lokbaja@gmail.com

Web. www.nepalmusicmuseum.org

अन्तरक्रिया कार्यक्रम

राष्ट्रिय एकतामा साँस्कृतिको भूमिका

१. आधारपत्र— श्री अच्युत कोइराला संपादक (आहा संगित)

राष्ट्रिय एकतामा सांगितिक पत्रकारिताको भूमिका

२. आधारपत्र— श्री रामेश्वर महर्जन (संयोजक)

नेवारी सङ्गीतले राष्ट्रिय एकतामा दिएको योगदान

३. आधारपत्र— श्री के. पी. पौडेल काठमाडौं नृत्य तथा साँस्कृतिक केन्द्र

नेपाली लोकनाचमा राष्ट्रिय एकताको भावना

४. आधारपत्र— श्री यादव भट्टराई मिडिया फर कल्चर

साङ्गीतीक श्रव्य दृश्यले राष्ट्रिय एकतामा पार्ने प्रभाव

५. आधारपत्र— ऋषी अधिकारी (लोकगायक)

लोकभाकामा राष्ट्रिय एकताको चिन्तन

६. आधारपत्र—राम प्रसाद कंडेल (अध्यक्ष नेपाली लोकबाजा संग्रहालय)

राष्ट्रिय एकता र (लोपोन्मुख) लोकबाजाहरुको महत्व

किसान जाति

भूमीका :- सभ्यताको क्रमसंगसंगै हिमालको काखमा रहेको नेपालमा प्राकृतिक सन्दुरताका कारणले मानिसहरु आकर्षण हुदै आएका छन् । भारतीय उपमहाद्वीपको विशाल हिमालय श्रृङ्खलाको आडमा रहेको यस सानो मुलुकलाई प्रकृतिले आफ्नो अनुपम श्रृजनाको रुपमा खडा गरेको छ । मानव सभ्यताको विकास क्रमका साथ सातै यस सुन्दर राज्यमा मानव सभ्यता र संस्कृतिको विकासको थालनी भएको छ । ऐतिहासिक तथ्यहरुका आधारमा विश्लेषण गर्दा यस मुलुकमा विभिन्न जाति प्रजातिहरुका सभ्यता र संस्कृतिको विकास भएको देखिन्छ ।

नेपाल एक सानो राष्ट्र हुदाहुदै पनि भौगोलिक अवस्थितिका दृष्टिले यहाँ विविधता छ । त्यसैले यति सानो राष्ट्रमा भाषा , संस्कृति, रहन सहन, सामाजिक रितीथितीमा विविधता पाइन्छ । भौगोलिक विविधताका कारणले नै नेपालमा विभिन्न जनजातिहरु युगौदेखि विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गरेको पाइन्छ । हिमाली क्षेत्रमा भोटे , सेर्पा, गुरुङ्ग,थकालीहरु बसोबास गर्छन् भने पहाडि क्षेत्रमा बाहुन,क्षेत्री ,नेवार, राई, लिम्बु र दक्षिण तर्फको समथरमा भूमिमा थारु,सतार,राजवंशी, गनगाई, ताजपुरीमा किसान आदि जातिहरु बसोबास गर्दछन् । पृथ्वीनारायण शाहवंश नेपालको एकीकरण पछिको अवस्था देखि तराई सर्न थालेको कुरा पत्ता लाग्दछ भने भारतीय मुलका विभिन्न जातिका मानिसहरु तराई जिवीकाको तलाशमा आउन थाले । राणा शासन र तास पछिको अवस्थामा यातयातको

सुगमना एवं उर्वरा भूमिका कारणले तराई तर्फ बसाइ सराइको प्रवृत्ति भन बढ्न गएको देखिन्छ ।

पूर्व मेची देखि पश्चिम महाकाली सम्मको नेपालको सिमाना लगभग ८८५ कि.मि. छ । नेपालको दक्षिणी क्षेत्रको सिमाना खुल्ला छ । सुगौली सन्धि अघि सम्म नेपालको सिमाना र भारतीय संस्कृति, भाषा, धर्म, सामाजिक सम्बन्ध जातीय सम्बन्ध आदि अनेकौ कारणहरुले गर्दा नेपाल र भारतमा आवागमनमा कुनै रोकटोक थिएन र छैन पनि । युगौदेखिका यस प्रकारको स्वतन्त्र आवागमनका कारणले गर्दा दुवै देशमा एक अर्को देशबाट मानिसहरु बसोबास गर्नाले एक मिश्रित संस्कृतिको जन्म भयो । उल्लेखनीय कुरा त के छ भने भारत नेपाल भन्दा २२ गुणा ठूलो छ । नेपालबाट गएका मानिसहरु भारतमा समाहित हुनु समुद्रमा एक लोटा पानी मिसिनु जस्तै हो । तर भौगोलिक साँधुरोपनका कारणले नेपालमा आएर बसोबास गर्ने साना ठूला जाति प्रजातिहरु आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व पहिचान काम गर्न सफल भएका छन् ।

तराई प्रदेशको भु-भाग भारतीय भूभागको पश्चिम बंगाल, बिहार र उत्तर प्रदेश संग जोडिएको छ । विकाशका दृष्टिले तराई विकशित छ । यो क्षेत्र उर्वरा छ । कृषि उत्पादनमा तराई उब्जाउ भएकोले यस क्षेत्रमा धन आवाढी छ । खुल्ला सिमाना , यातायातको सुगमता, अधिक कृषि उत्पादन, एवं दुवै मुलुकको सांस्कृतिक र सामाजिक निकटताका कारणले दुवै मुलुकमा युगौ देखि स्वतन्त्र आवागमन रहयो ।

नेपालको तराई मिश्रित संस्कृति पाइन्छ । हिमाली र पहाडि

प्रदेशबाट विभिन्न जातिहरु यस क्षेत्रमा आएर बसोबास गरेको पाइन्छ भने अनेकौं जनजातिहरु शताब्दी औ देखि भारतीय भुभागबाट आएर बसोबास गरेका छन् । नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा (कोशी पूर्व) आदिवासीहरु युगौदेखि आफ्नो संस्कृतिलाई जोगाउँदै राष्ट्रको मुख्य धारासँग समाहित भइ बसोबास गर्दै आएका छन् । विभिन्न विद्वानहरुको अध्ययनका आधारमा भन्ने हो भने पूर्वी क्षेत्रमा राजवंशीनै सबै भन्दा ठुलो आदिवासी समुदाय हो । तराईमा बसोबास गर्ने अन्य आदिवासीहरुमा सतार, मेचे, धिमाल, थारु, मनगाई, ताजपुरीमा र किसानहरुनै अस्तित्वमा रहेको प्रमुख आदिवासीहरु हुन् । हाम्रो अध्ययनको विषय किसान जाति रहेकोले त्यसमा प्रकाश पार्नु बान्छनीय देखिन्छ ।

किसान शब्दको वास्तविक अर्थ खेतिवाल हो । भट्ट हेर्दा किसान जाति भन्नाले एक व्यवसायिक वर्गलाई जनाउँछ जसको व्यवसायिकनै कृषि हो । तर जातिय दृष्टिकोणले हेर्दा वास्तविक त्यो होईन । वास्वमा किसान एक आदिवासी हो भोपा जिल्ला विभिन्न आदिवासीहरुको थलो हो । यहाँ राजवंशी, सतार, मेचे, मनगाई ताजपुरीमा धिमाल आदि जातिका मानिसहरु बसोबास गर्दछन् । यी जातिहरुका बारेमा धेरै थोर अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइन्छ । यी मध्ये राजवंशी, तार र धिमाल जातिका बारेमा उत्साहप्रद अध्ययन भएता पनि किसान जातिका बारेमा प्रामासिक अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइँदैन किनकि यस जातिका बारेमा अनुसन्धानाताक लेख रचना र शोधहरु प्रकाशित भएको तथ्यहरु फेला परेका छैनन् ।

परिचय :- किसान जाति भापा जिल्लामा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण आदिवासी जातिहरु भन्दा अत्यन्त पिछडिएको जाति हो । धेरै लाई यस जातिको अस्तित्वको बारेमा थाहा सम्म छैन । भापा जिल्लाको धुकापारी, घाइजान, काँभड्भिटा, बुधबारे, बाहुण्डाँगी बने र ज्यामिसाढिमा णिनीहरुको बसोबास छ । भापाका चिया कमानहरु मध्ये टोकला, सतीघट्टा र बुटाबाटी चिया कमानहरुमा पनि किसानहरु मजदुरका रुपमा बसोबास गरेको पाइन्छ । भापाको सीमा प्रदेश पश्चिम बंगालको दार्जलिङ जिल्लाको नक्सालवारी क्षेत्र अन्तर्गत पानीधट्टा, आशापुर, तिराना, खपरैल र जलपाइगुडीको माक र विभिन्न चिया कमान,हरुमा किसानहरु छन् ।

किसान हरुको आदि बालो कहाँ हो भन्ने कुराको तथ्य पत्ता लाग्न सकेको छैन ऐतिहासिक तथ्य वा अनुसन्धानबाट किसान जातिको उद्गम स्थलका बारेमा पत्ता लाग्न नसकेता पनि यिनीहरु भारतबाट नेपालको पुर्वी प्रान्तमा प्रवेश गरेका हुन भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । कसै कसैले किसानहरु उरात र गुण्डा नै हुन भनेका छन् तर उरविहरु भाषाका दृष्टिले प्रविड र प्रजातिय तत्वका दृष्टिले आग्नेय भएको कुरा पत्ता लागेको छ । किसानहरुको शारिरीक गठन र बनोटलाई अध्ययन गर्दा के कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ भने यिनीहरुमा अष्ट्रिक र द्रविण प्रजातिका लक्षणहरु देखिएता पनि भाषाका दृष्टिले अनि गोष्ठीका नै हुन् । यहाक्षेर डा. जगदीश त्रिगुणमनको भनाइको तुरुन्त देखिन्छ । उनका अनुसार उराव वा कुरुख भाषाको केवल एक बोलीका तथ्यहरु पत्ता लागेको छ । जसलाई वरगा उराव भनिन्छ । कुराखका अन्य नामहरुमा

किसानी, घागरी खेण्डरोइ आदि हुन जुन केवल पेशाका नाम हुन ।

१. डा. जगदीश त्रिगुणमत, उराव भाषा और साहित्य पन्तदश लोक भाषा निबन्धावली, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद् १९६०, पृ.११५

२. सर जर्ज ग्रिमसन, लिङ्ग वगीय स्टिक सबै अफ इण्डिया, vol 4 p.p.406(पंच दश लोक भाषा निबन्धावली, बिहार राष्ट्र भाषा परिषद्, पटना, १९६० को उराव भाषा अरु साहित्य, जगदीश त्रिगुणत्मकको पृ. ११७मा उद्धृत)

प्रजातिय नाम किसान जातिको नेपाल आगमनका बारेमा कुनै वस्तुपरक आधारहरु फेला पार्न सकिएको छैन । किसान जातिका विभिन्न व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क गर्दा उनीहरुको सम्बन्ध बिहारको छोटनामपुर अंचलको राँचीमा अध्यावधि विशेष सम्बन्ध र सम्पर्क रहेको बुझिन्छ । किसान समुदायका मन्त्री खुचु किसानको अनुसार राँचीमा किसानहरु धेरै छन् र त्यहाँ रहने आफ्नो प्रजातिका व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क वर्षौ देखि रहदै आएको छ ।

किसानहरुको नेपाल प्रवेश बारे एक रोचक कथा कही कही सुन्नमा आएको छ तर यसमा कुनै ठोस सबुतहरु फेला परेका छैनन् । भनिन्छ, भुगल साम्राज्यको अन्ततिर र ब्रिम्निहरुको भारत प्रवेशको अवधिमा भुगल शाषकका प्रतिनिधिसँग किसान जातिको लडाइ भएको थियो । छोट नागपुरका आदि वासीहरु वीर, स्वतन्त्रताप्रिय र युद्धफलामा

निपुर्ण थिए । तर भुगल सेनासँग किसानका पुर्वजहरुले हार्नु परेयो र उनीहरु आफ्ना सिपाही, मन्त्री र कारिन्दा एवं दलवलसहित ठूलो संख्यामा जलपाइगुडी र दार्जिलिङ जिल्लाको समथर भुभाग र नेपालको पुर्वी क्षेत्रको (हालको भ्नापा) जंगलमा लुकेर बस्न थाले । क्रमशः उनीहरुले जंगल फडानी गरे र कृषि व्यवसायलाई आफ्नो पेशा बनाए । राजा, मन्त्री सिपाही र दलवलसहित भागेर आए पनि आफ्नो राजकीय रीति रिति कायम गर्दै अधोषित राज्य व्यवस्था संचालन गर्न लागे । त्यसैले यिनीहरुमा अभै पनि राजा, मन्त्री र सिपाहीहरुको चयनको प्रक्रिया कायम छ ।

१. खुर् किसानसँग अध्ययन कर्ताको व्यक्तिगत सम्पर्क बाट

एक अर्को अनुमान अनुसार किसानहरु ब्रिम्नि कालमा दार्जिलिङ, जलपाइगुडी र आसामका चिया बगानहरुमा जिविकाका लागि ठूलो संख्यामा आउन थाले वा मजदुर ठेकेदारहरुद्वारा भ्याइए, दाजिभिङ्ग र जलपाइगुडी नेपालको सीमावर्ती क्षेत्रमा प्रवेश गर्न थाले र तिनै किसानका वंशजहरु भ्नापामा बसोबास गर्दै आएका छन् ।

जनसंख्या :- भ्नापा जिल्लामा किसानहरु कति छन् भन्ने कुराको कुनै भरपर्दो श्रोत छैन । जातिगत आधारमा जनसंख्याको विवरण प्रथाशित भएको कुरा पत्ता लाग्न सकेन । किसानी राजा ढोडी किसानका अनुसार धुलावारी र घाएजान क्षेत्रमा मात्र ४०० भन्दा बढी किसानहरु रहेको कुरा थाहा हुन्छ । यस बाहेकका अन्य ठाँउ हरूमा दुई हजार किसानहरु भएको छ । तर धुलावारी घाएजान टोकला र काकरभिटाको निरीक्षण र विभिन्न व्यक्तिहरु सँगको सम्पर्क द्वारा लगभग चार हजार

जाति किसानहरु भापामा बसोबास गरेको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपालको कुल जनसंख्यामा पुरुषको तुलनामा महिलाहरुको संख्या बढी भए भै यिनीहरुको जनसंख्या पनि पुरुषको तुलनामा बढि छ भन्ने कुराको अनुमान गर्न सकिन्छ । बहुविवाहको प्रचलन किसान जातिमा खास नभएको देखिन्छ । शिक्षाको कमी। अन्धविश्वास, दयनीय उपरिथक स्थिति, स्वास्थ्य प्रतिको उदासीवता एवं अन्य सामाजिक कुसंस्कार र कुरीतिले गर्दा यिनीहरुको जन्मदर बढी रहेको पाइन्छ भने कुपोषण र दर पनि राष्ट्रिय तथ्याक भन्दा धेरै बढि छ भन्ने कुरामा प्रसस्त आधारहरु देखिन्छन् ।

सामाजिक संरचना :- अष्ट्रिक र द्रविण प्रजातिका केही शारिरीक लक्षणहरु किसानहरुमा देखिएता पनि यिनीहरु आई जातिका हुन् । किसानहरुको सामाजिक संस्कार र संरचना हेर्दा यिनीहरु पहिले कुनै जमानामा अर्को जाति सँग लडाइमा हारेर जंगल पसी लुकेर बसेका र आफ्नो बारतविक वशंको नाम लुकाएर किसान गनिन पुगेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

किसान जातिका विभिन्न थरहरुमा किसान, फर्केर रौतिमा, तुरी र खाल आदि प्रमुख हुन् । घाइजान तिर बसोबास गर्ने मुण्डा र उशंव एवं किसान नै हुन् भनिएता पनि बास्तवमा मुण्डा र उशंव एवं किसानहरुमा भिन्नता छ । भारत तिर बसोबास गर्ने किसानहरुले आफ्नो थर नगसिया पनि लेख्न सार्दछन् । उपरोक्त अनुसार जाति विभाजनमा किसानहरु आफुलाई माथिल्लो दर्जाका मान्दछन् र कँवर रौनिया आदि थरहरु तल्लो वर्गका मानिसहरु छन् । किसान र कँवरको

वीचंगा विहेवारी नचन्ने र एक अर्काले छोएको भात सम्म नखाने चलन छ ।

किसान जातिका पुर्वजहरु कुनै कवाइली राजा थिए भन्ने अनुसार उनीहरुको राजवंशको परम्परा अद्यावधि कायमै छ । भगापाका विभिन्न गाउँ विकास समितिमा बसोबास गर्ने किसान समुदायको नेतृत्व पंक्तिमा एक जना राजा (महतो), एक मन्त्री (वकिल) र २ जना सिपाही रहने परम्परा र व्यवस्था छ जराको किसान जातिमा मात्र मान्यता रहेको पाइन्छ । राजा किसान जातिका मुखिया हुन र मन्त्री समुदायका चतुर र बुद्धिजीवीका रुपमा मानिन्छन् ।

भगापा रहेका किसान जातिको सांमठनिक स्वरुप निम्न अनुसार छ ।

राजा श्री ढोरी किसान घाइजान

मन्त्री श्री खुमु किसान घाइजान

सिपाही श्री जोमी किसान मागुरमारी

सिपाही श्री पचन किसान मागुरमारी

मन्त्री र सिपाहीको छनौटमा प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया अपनाइन्छ । यिनीहरुको छनौट गर्दा सामुहिक भेला वा भोजस्थलमा मन्त्री वा सिपाहीको नामको प्रस्तान राजाले उपस्थित समुदायबाट चाहान्छन् । प्रस्तावित नामको समर्थन पनि उपस्थित समुदायले गर्नु पर्छ र समुदायले चुनेका मन्त्री र सिपाहीहरुलाई राजाले घोषणा द्वारा स्वीकृति दिन्छन् । त्यस पछि राजाले मन्त्री र

सिपाहीहरुलाई सेतो फेटा बाँकी दिएर विधिन्त रुपमा नियुक्ति गर्दछन् ।

राजाको पदवी परम्परागत रुपमा वंशानुक्रमका आधारमा पिता पछि पुत्रमा जान्छ । तर यदि राजाको मृत्यु पछि छोराले उत्तराधिकार स्वीकार नगरेमा राजाको चलन पनि प्रजातान्त्रिक परिपाटी अनुसार समुदायबाट गरीन्छ । समुदायबाट प्रस्तावित नम उपस्थित व्यक्तिहरुको बहुमतले स्वीकृति दिएमा राजा वा महतोको छनौट हुन्छ । यसमा सवचारणीय कुरा के छ भने प्राथमिकता चाहि राजाको छोराले पाँउछन् । यसरी गठन भएको नेतृत्वले राजा, मन्त्री वा सिपाहीहरुको मृत्यु नहुन्जेल सम्म अथवा विकल्पको व्यवस्था नभए सम्म कार्य संचालन गर्दछ ।

नेतृत्वको जिमोवारी :- किसान समाजमा प्रचलित मान्यता र सरकारहरुको विरुद कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सिपाही मार्फत राजा सामु उपस्थित गराउछन् । भेलामा आरोहित व्यक्तिलाई आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गर्ने मौका दिइन्छ । दोसीले आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गरी सके पछि उपस्थित समुदायको मनसाय र मन्त्रीको सल्लाह र सुझाव बमोजिम राजाले इन्साफ दिने कार्य गर्दछन् । दोषीलाई दोषमुक्त गर्ने अथवा दण्ड गर्ने अथवा दण्ड जरिना पनि राजाको अन्तम निर्णय द्वारा गरिन्छ । विशेष गरी आफ्नो जाति भन्दा पर गएर विहे गर्ने परम्परा र रितिथितिको उलंघन जाति बहिस्कार अथवा आर्थिक दण्ड गर्ने चलन छ ।

सामान्य तया ४, ५ गाँउमा एक राजा, एक मन्त्री र २,३ जना सिपाही रहन्छन् भन्नामा किसानहरु ५,६ गाँउमा मात्र बसोबास गरेकाले यहाँ राजा एक , मन्त्री एक र सिपाही २ जना रहने व्यवस्था छ । भारतमा पनि ४,५ गाँउमा एक राजा

रहने व्यवस्था छ ।

अशिक्षा, कुरीति, कुसंस्कार एवं पछैटिपन कारणले किसान समाजमा मध्ययुगीन विकृत अवशेषहरु अदयावधि देखिन्छन् । केहि वर्ष अघि बोक्सीको आरोप लागेकी एक ब्रदध महिलालाइ किसान समाजको फैसला अनुरूप यातना दिएर मारेको अभियोगमा केही किसानहरु उपर ज्यान लिएको अभियोगमा सजाए भोगेको प्रसंग पनि यस समाजमा सुनिन्छ । किसान हरुले कसैको घरमा खाना खाएमा नेतृत्वले जाति बहिरकार सम्म गर्न सक्दछ । आज भोलि केहि पुरुष किसान हरुले लुकी छिपी खाना खाएको सुनिन्छएता पनि महिलाहरुमा यस सम्बन्धमा कठोर प्रतिबन्ध लगाइएको छ तर खानामा तेल र बेसार हाली दिएमा खान हुने चलन पनि छ भन्दछन् ।

कसैको मृत्यु भएमा सिपाहीहरुले खबर गर्नु पर्छ र सबैले मृतकका घरमा जानु पर्दछ । काज क्रिया र श्राद्धहरुमा पनि राजा, मन्त्री र सिपाहीहरुको संलग्नता रहन्छ । त्यसरी नै जन्म संस्कारमा पनि नेतृत्वको दायित्व रहने गरेको पाइन्छ । यदि नेपालमा भएका किसानी राजाले रथातीय समस्या सुल्झाउन सकेनन् भने भारतबाट राजा बोलाइन्छ र समस्याको छिनोफानो गरीन्छ । नेपालबाट पनि राजालाइ भारतीय किसान समुदायका गाँउमा विवाद टुगाँउन बोलाउने गरेको देखिन्छ । त्यस बापत बाट खर्च एवं छोटी फेटा र पाँच रुपिया नगद पदने परम्परा दुवै मुलुकका किसानी समाजमा चल्दै आएको छ ।

रहनसहन :- भापाका आदिवासीहरु मध्ये सबै भन्दा दयनीय अवस्था किसानहरुको देखिन्छ । सितान्न ग्रमीण परिवेशमा

किसान जातिको बसोबास रहेकोले यिनीहरुको रहन सहनमा ग्रामीण छाप स्पष्ट रुपमा देखिन्छ । केही बुढा पाका र वरिष्ठ किसानहरुसँगको भेट घाट सरसन्धाहबाट थाहा भए अनुसार वि.स.२०००साल अघि सम्म किसानहरुको जम्म जमिन प्रसनल भयो । कालका पहाडबाट तराई बसाइ सराइको कारणले गर्दा यिनीहरुको प्रायजसो जग्गा जमिन पहाडिमा नेपालीहरुका हातमा गयो किसानहरुको सोभो पन र मोजमज्जा र अन्यधिक मघपा एवं उनीहरुमा स्वाभाविक रुपमा देखिने अलछ्छीपनको कारणले टाठाबाठा पहाडिमा पनि सफल भए वर्तमान अवस्थामा मागुरगाडी आदि क्षेत्रका किसानहरु मध्ये ८१० जना सँग मात्र ५ विधा भन्दा कम जग्गा भएको कुरा थाहा हुन आएको छ ।

अभखनीय र गंभीर कुरा त के छ भने किसान राजा ढोडी किसान जग्गा कमाउँछन् ।

प्राय जसो किसानहरु अर्काको जग्गामा बसोबास गर्दछन् । ऐकानी पर्ती जग्गा र खोकाको छेउछाउमा समेत यिनीहरु बसोबास गर्दछन् । प्रय जसो किसानका घरहरु फुसका भुप्रा भुप्री हुन्छन् । एक दुई वटा अल्ला काठका घरहरु देखिएता पनि हालसम्म कुनै पनि किसानका पक्की घर भएको कुरा यत्ता लागेको छैन । लगभग ९९ % किसानहरुको जीवन हत्यँत निम्न स्तर र कष्टप्रद छ । धन भाग्दो कुरा त के छ भने खेती गर्नु जग्गाको मरेहि हुनु भन्दा मजदुरी गर्नु दाउरा बेच्न र चिया मजदुरका रुपमा काम गर्न बरी रुचाउँछन् । त्यसैले टोल्का, सतीघट्टा र वर्ने चिया कमानमा काम गर्ने मजदुर सख्यामा यिनीहरुको सख्या निरन्तर वृद्धि हुदै गरेको देखिन्छ ।

किसानहरुको पहिरन सादा र सरल छ । पुरुषहरुले घुडासम्मको साधारण धोटी, गंजी र कमीज लगाउछन् र टाउकामा फेटा बाधन्छन् । महिलाहरुको पहिरन पनि सरल छ । साधारण धोटी (साडी) र बलाउज यिनीहरुको मुख्य पहिरन हो । लुगी पनि धेरैले परिरने गछन् । हिजो आज युवा युवतीहरुले क्रमशः पेन्टसर्ट र कुर्ता सुरुवाल पनि लगाउने गर्दछन् । महिलाहरुमा काम छेड्ने चलन छ र कानमा चाढीका गहना लगाउछन् । विवाहीतहरुले ताडको पात बेहोर कानमा लगाउनु यिनीहरु विवाहीत हुनुको प्रमाण र परम्परा हो । जातिय विभाजन अनुरूप किसानहरुमा तेलीमा, सिन्दुरमा सुरगरजीमा, छेछरीमा र पट परीमा हुन्छन् । यिनीहरु मध्ये तेलीमा र सुरगुजीमा जातका विवाहित महिलाहरुले सिउदोमा बरी तेल हाल्छन् र सिन्दुरमा छेछरीमा, पटपटीमा जातका विवाहित स्त्रीहरुले कपालमा सिन्दुर हाल्छन् । किसान जातिका महिलाहरुमा कसैको पनि नाक छेड्ने चलन छैन । यदि कसैले नाक छेर्‍यो भने राजा द्वारा संस्कृति र परम्परा हनन् गरेको अपराधमा दण्ड गर्न सक्नु प्रावधान छ ।

पशश र दनान्दन जावन :- परम्परा गत रुपमा किसानहरु कृषि पेशामा आश्रित जाति हो । जातिको नाम नै किसान हुनुका पछि पनि यिनीहरु कृषिलाइ मुख्य पेशा मान्ने जाति हो भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । तर दुभाग्यको कुरा त के छ भने भागपाका किसानहरु मध्ये नगणा संख्याका गाढा आफ्नो जमीन छ । केही किसानहरु गोही छन् । आफ्नो जग्गा हुने र गोहीका रुपमा खेती किसानी गर्ने बाहेक बहुसंख्यक किसानहरु हलीबसने जावन गर्ने चिया मजदुर, माछा, सब्जी आदिको स-

सानो व्यापार पनि गरेको देखिन्छ । हालसम्मको जानकारी अनुसार किसान जातिका कुनै पनि व्यक्ति सरकारी सेवामा कार्यरत रहेको थाहा पाइएको छैन ।

किसानहरु माछा मार्न सिपालु हुन्छन् । खोलामा माछा मार्न गगंटा, कछुवा एवं गोहोरो पक्दछन् र खान्छन् । सामान्यतथा खसी, बोका, सुगुर, कुखुरा ढुकुर आदि खान्छन् तर माउ बाख्रा र माउ सुगुर यिनीहरुले खादैनन् । तर पोथी सुगुरलाइ तातो फलामले ढागेर प्रजनन क्षमता नष्ट गरे पछि खान्छन् । हार्थिया, खुर्पा, फर्सा, बलुवा र तीरघनु किसानहरुको प्रचलित हतियार हुन् ।

हाँडी (जाँड) किसानहरुको प्रिय मादक पेय हो । कोर्दा, मकै वा चामलबाट हाडी बनाउछन् र हरेक उत्सव र भोजभनेरमा रगी पुरुष सबैले गद्यपान गछ्छन् र आनन्द मनाउँछन् । किसानहरुको जग्गा जमीन सकिनु र विपत्र बन्नुको पछि पनि अत्यधिक मद्यपान र भोज भनेर हरुमा अन्यधिक खर्च गरिनु पनि कारण हुन् । जुठो सुतक होस् वा पर्व उत्सव होस अथवा

कुनै गंभीर विषयमा छलफलका लागी सभा बेभाइएको होस यस समाणमा जाड पिउनु र भोज भनेरको आयोजना गर्नु महत्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ ।

किसानहरु जंगलमा वा जंगलको छेउछाउमा बस्ने जाति भए फोले यिनीहरु बीर, साहसी र कर्मन्ठ हुन्छन् । किसानहरु प्रकृति प्रेमी हुन्छन् र पर्यावरणमा देखिएको प्रदुषणले यी प्रकृति पुत्रहरु दुखित भएको आभाष पाइन्छ । जडी बुडी,भारपात, ओखती र बनस्पति आदिको पहिचान सफल र प्रविधि बारे यिनीहरुलाइ राम्रो ज्ञान छ । तर विगत ५० वर्ष यता भएको तीव्र वनविनाशका कारणले किसानहरु बन जंगल र प्रकृतिको सामिग्यबाट कमश अलग्गिदै आएको देखिन्छ जंगली कन्दमुल, रिठा भ्याकुर तरुल जंगली फलफुल संकलनमा पनि यिनीहरु दक्ष छन् ।

चाड पर्वहरु :- किसान जातिमा हिन्दु धर्मको प्रभाव युगौदेखि रही आएकोले यिनीहरुका मुख्य चाड पर्वहरुमा दशै, तिहार फगुवा आदि नै हुन । हिन्दू संस्कृति, परम्परा, धर्म प्रतिको आस्था नेपाली जनजीवन भै परिकृत र परिमार्जित छ । क्रमश : नेपाली संस्कृति र रीतिरिवाज किसानहरुले आत्मसात गर्दैछन् । दशैमा आ-आफ्नो हैसियत अनुसार लताकपडा लगाउनछन् । खसी, बोका, सुगुर,कुखुरा आदि खान्छन् । र मैला बजार घुम्ने र रमाइलो गर्ने किसानहरुमा पनि उत्तिकै देखिन्छ । तिहार पनि किसानहरुका लागी उसाहमय पर्व हो । नेपालीहरु भै यिनीहरु पनि घर आगनमा देउसी भैलो आदि खेल्छन् किसानी युवक युवतीहरु हातमा एक एक हातको लौरो लिएर जोडी बनाइ लौराहरु बजाउँदै लय र तालमा युगल गीत र

नृत्य गर्दछन् । तिहारमा शक्तिको कालीका पुजा आराधना गर्दछन् । नयाँ घानको उत्पादन भए पछि न्वागी खाने चलन किसानहरुमा प्रिय छ । किसानहरुले गाउने एक देउसी गीत निम्ननुसार प्रस्तुत छ -

शैक्षिक जागरण एवं भाषा साहित्य : शैक्षिक जागरणका दृष्टिले किसानहरु सम्पूर्ण आदिवासीहरु भन्दा पछि परेका छन्। प्राथमिक विद्यालय जाने केटा केटीहरु पनि औलामा गन्न सकिने स्थितीमा छन् । शिक्षाको महत्व नबुझी, कुरीति कुसंस्कार र अन्धविश्वास एवं आर्थिक पछौटेपन, सामाजिक चेतनाको कमी र शिक्षा प्रतिको उदासीताका कारणले यिनीहरु आफ्ना छोरा छोरीहरुलाई विद्यालय पठाउनदैनन् । समुदायको नेतृत्वपक्तिमा रहेका व्यक्तिहरु सँग शैक्षिक जागरण प्रति उदासीन देखिन्छन् ।

तर भाषामा रहेको किसानहरु भने शैक्षिक क्षेत्रमा नेपालका किसानबाट प्राप्त जानकारी अनुसार किसानहरुको आदिथलो बिहारको राँची क्षेत्र र दार्जिलिगं जिल्लाको तराई क्षेत्रमा रहेको किसानहरु नेपालको तुलनामा शैक्षिक क्षेत्रमा अघि रहेको कुरा थाहा हुन आएको छ । अल इण्डिया रेडियो राची केन्द्रबाट नियमित रुपमा किसानहरुका लागि कार्यक्रम प्रसारण गरीन्छ र आकाशवाणी शिलीगुडी केन्द्रबाट पनि किसान गीत र अन्य कार्यक्रमहरु प्रसारित हुन्छन् । तर नेपालका संचार माध्यमहरुमा किसानहरुका लागि कुनै कार्यकाहरु हालसम्म नभएको कुरामा खुचु किसान दुखः व्यक्त गर्दछन् । किसानीहरु बसोबास गरेको क्षेत्रहरुको भ्रमणबाट थाहा भए अनुसार

हालसम्म नेपालबाट एस.एल.सी पास गर्ने १ जना मात्र किसान छन् । उनी घुमावारी गाविसको खुटी डांगीका बासिन्दा छट्टु किसान (अमर) हुन् । उनी किसानहरुमा वद्विजीवीका रुपमा परिचित स्वर्गीय कान्द्रा किसानका छोरा हुन् । हाल उनी घुमावारी क्याम्पसमा प्रमाणपत्र तह मानविकी तर्फ दोस्रो वर्षमा अध्ययनरत छन् । त्यसरी घाइजान निवास चैतु कवरकी छोरी रमयती कवर घुमावारी माविमा अध्ययन गर्ने किसान समुदायकी उच्च शिक्षित महिला हुन । हाल उनी कक्षा ९मा अध्ययन गर्दै छिन् ।

किसानी भाषा आर्य परिवार भित्रको भाषा हो । अत्यन्त पिछडिएको र शिक्षाको दयनीय स्थितिले गर्दा किसान भाषा साहित्यको विकास भएको छैन । नेपालमा त किसान भाषा साहित्यबारे कुनै प्रयास नै गएको प्रमाण समेत पाइएको छैन । बोल चालको भाषा सुन्दा हिन्दि र मैथिली भाषासँग यो भाषा नजिक देखिन्छ । भाषामा द्रविण प्रभाव र लामो अवधिसम्मको नेपाल सँगको सम्पर्कले गर्दा भाषा र संस्कृतिको क्षेत्रमा नेपाली प्रभाव स्पष्ट रुपमा देखिन्छ । किसान भाषालाई सदान भाषा पनि भनिन्छ । व्याकरणको दृष्टिकोणबाट सदान भाषालाई अन्य केहि भाषाहरूसँग निम्न अनुसार अध्ययन गरिएको छ ।

(१) सर्व नामको तुलनात्मक उदाहरण

हिन्दीमेथली असमीया नेपाली किसानी

मैं हम मइ म मय

कौन के कोन को कौन

तू तू तइ तँ तँइ

(२) क्रिया हरुको रुप

रोना रोयव कान्दोन रुनु कान्दयिक

बतिमाना बतियाएव कथापता बातमानु

बातकरन

देना देव दिया दिनु देतो

हँसना हँसव हहाँ हाँसनु हाँसथिक

(३) काल वाचक

हिन्दी मैथिली असमीमा नेपाली
किसानी

कमीकमी कहियो काँही केतियावा केतिमावा
कहिलकाँही कोनोकोनो दिन

कल काल्हि कालि भोलि,हिजो काइल
अवतक अखनतक एतिमालैकै अहिले सम्म
एखनतक

कव कखन केतिया कहिले
कहिया

(४) परिमाण वाचक

बहुत बड् /बहुतु बहुत/बेसी धेरै बग्राहीक

कुछ्छ किछ्छु किछ्छु केही कोनोहीक
कण कनि अलप अलिकति

(५) प्रश्न वाचक (?)

कयो किए किय किन काले

कया कि कि के का

किसलिए काहेला किय किन काले

सदन वा किसान भाषा हिन्दि र नेपाली भाषा सँग कति नजिक छ भन्नेबारे अध्ययन गर्दा अतयन्त नजिक छ भन्ने कुरा निम्न नाता गोताका केही शब्दहरुसँगको तुलनात्मक रुप हेर्दा थाहा हुन्छ

नेपाली	किसानी	हिन्दि
छोरा/छोरी	बेटा/बेटी	बेटा/बेटी
स्वानी/पत्नी	बुढीया	पत्नी
ज्वाँइ	दामाद	दामाद
आमा	दाइ	मा
फुपु	फुपु	मौसी
काका/काकी	काका/काकी	काका/काकी

नेपालमा किसान भाषा साहित्य लिखित रुपमा अरितत्वमा आइ सकेको छैन । केवल बोल चालको भाषानै हालसम्मको अध्ययनको विषय हो । यस भाषाले स्क्रित गरेको छैन । सामान्यतया नेपालमा बसोबास गर्ने किसानहरुले आफ्नो दैनदिन कार्य संचालनमा देवनागरी किपिको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

सदान वा किसान भाषामा वाक्य गठनको प्रक्रिया कहिलेकाही विविधतापूर्ण देखिन्छ । जस्तै :-

एक जना मान्छे छ । बग्रालोगहीक ।
 धेरै जना मान्छे छ । अग्रम बग्रालोगहीक ।

पहलो वाक्यमा एक वचनका लागी बग्राले प्रयोग भएको देखिन्छ भने बग्राशब्दमा मम शब्द प्रयोग गरेर बहुवचन बनाइन्छ ।

त्यस्तै,

‘एउटा बाखालाइ’ ‘एगो छेरी’ भनिन्छ भने “धेरै बाखा” भन्नु पर्द मग बग्रा छेरी भनिन्छ ।

भारतमा किसान भाषा साहित्यको कस्तो स्थिती छ भन्ने बारे दाजिलिंग जिल्ला अन्तर्गत नकसायवारी छेउमा बसे केही किसानहरुसँग सम्पर्क गर्दा उनीहरुको भाषा साहित्यको विकाराको सम्बन्धमा खास केही कुरा थाहा नभएको जानकारी पाइयो ।

किसान जातिका संस्कारहरु

गर्भ र जना संस्कार :- सामान्यतया किसान जातिमा गर्भ संस्कारमा खास विशेषता पाइदैन । विवाहीत स्त्री पुरुषको सहवास पछि गर्भधारण हुन्छ । तर किसान समाजमा विवाह नगरिकन पनि उमेर पुगेका युवा युवतीहरुलाई एकै ठाउँमा बस्न र शरिरीक सम्बन्ध स्थापित गर्न छुट दिइन्छ तर पछि यस्तो सम्बन्ध स्थानपित हुनेका बीचमा विवाह गर्नु पर्ने संस्कार छ र त्यसलाई जसरी पनि ठानिन्छ । किसान समाजान गर्भ धारण प्रक्रियालाई दुई किसिमले हेरिन्छ ।

१. विवाहित स्त्रीद्वारा गर्भधारण र २. अभिविवाहित द्वारा गर्भधारण । अविवाहितद्वारा भएको गर्भधारणलाई अनुउचित मानिन्छ । र त्यस्तो अनुउचित कार्य गर्ने पुरुष र स्त्री द्वै माथि किसान समाज मुखियाले (राजा) कार्वाही गर्न सक्दछ ।

कसैबाट अनुचित गर्भधारण भएको राजाले किसानीहरुलाई बैठक बोलाउछन् र सत्य पत्ता लगाउन प्रयास गछन् । वारत-विकता पत्ता लागे पछि जात वा कुजातको पुरुष जे भएपनि केटी गर्भधारण गर्ने केटी जिम्मा लगाउछन् । गर्भका बारेमा इन्कार गरेमा आर्थिक दण्ड वा उपस्थित समाजले भनेको मान्न बाध्य गरीन्छ । जसो गर्दा पनि इन्कार गरेमा किसानीहरुले सामुहि रुपमा निर्णय द्वारा जातबाट बहिकार गर्दाछन् । पछि अभियुक्तले सत्य स्वीकार गरेमा अथवा सत्यको वार विकता अर्को रुपमा पत्ता भएमा जरिवाना लिइ वा त्यसै जातमा मिलाइन्छ । पानी काढेको व्यक्तिले समाजमा पुर्न स्थानपन हुन खसी बाका अथवा सुगुर काटी सामूहिक भोजको आयोजना गर्नु पर्छ र त्य पछि मात्र ३ सामाजिक बहिस्काबाट मुक्त भएको मानिन्छ ।

नन्दमतिबाट प्रथम सन्तान जन्म भएको दिन किसानहरुमा स्वाभाविक उत्साह देखिन्छ । सामान्यतयामा बालक जन्मेको दिन सुत्केरीलाई गहत र तीलको पत्ता उमालेर भोल खान दिइन्छ । पहिलो दिन सुत्केरीलाई अन्न दिइदैन । नव जात शिशुको नाल काटिन्छ तर यसमा खास विशेषता छैन । नानी जन्म भएको देशको दोस्रो दिन सुत्केरीलाई मासु भात दिइन्छ ।

बाल्य संस्कार :- बालक जन्मिएको छ दिनका दिन छठी मनाउछन् । यस दिन हजाम (ठाकुर) बोलाएर बालकको दान दिइन्छ । कसै कसैले छठीका दिन भोजको पनि आयोजना

गर्दछन् । नानी जन्म भएको बाह्रौं दिनमा बरही (न्वारान) गरीन्छ । बालकको नाम राजा वा अन्य बुजुक व्यक्तिहरूले राख्दछन् । कसै कसैले आफ्ना छोरा छोरीको नाम आफै राख्दछन् । बरहीका दिन आमा बाबुले समाज बोलाएर खसी, बोका, सुगुर वा कुखुरा काटी भोज खुवाउँछन् । यस अवसरमा हाडी (जाड) पनि वेसरी खाइन्छ । नामाकरण प्रक्रिया विभिन्न किसिमले गरीन्छ । जस्तै फगुनमा जनोको फगना र चैतमा जन्मिनेलाइ चैतु प्रभाकरण गरेको पाइन्छ । बारका आधारमा पनि नामाकरण गरीन्छ । जस्तै : – सातवटा बारका आधारमा राखिएका नामहरू इतवा वा एतवा सामाज, मंगल वा, बुधवा, विफैया, शुक्र र शनिरचरवा ।

त्यसरी नै बोका डोराएको देखेर बालकको नाम बोका राखीन्छ भने जन्मे पछि धेरै रुनेको नाम कान्द्रा गाँउ फर्क लागु भएको दिन जनोकालाइ गाउ फर्के नामाकरण पनि गरिएको छ । हिजो आज आधुनिक नामहरू पनि राखीन्छ । जस्तै :- केटाका नाम हरुमा अमर, मोहन, हरि आदि छन् भने केटीहरूका नाम दगायन्ती राधा आदि छन् ।

नानी जन्म भएको १२ दिनका दिन आमा बाबु बाहेक अरु कसैले पनि कान छेड्ने चलन छ । यस जातिमा जन्मोत्सव मनाउने परम्परा छैन ।

रुठीवाढी , पछैतिपन, आर्थिक विपन्नता र शिक्षाको कमीले गर्दा किसानी बाल बालिकाहरू परिवार र समाजबाट उपेक्षित छन् । स्कूल जानुको सट्टा यी नानीहरू खोलामा माछा मार्न र गुलेली चलाउन रुची राख्छन् । विद्यालय जाने उमेरमा किसानी नानीहरू गाइ भैसी चराउन, घरेलु नोकर बस्न र

दिनभरि धुलो माटोमा खेलेर बिताएको देखिन्छ ।

शिक्षको संस्कार :- भापाको अन्यन्त पिछडिएको आदिवासी जाति भएकोले किसानहरुको शैक्षिक स्थिति शुन्य-प्राय छ । नानीहरुलाई पठाउनु पर्छ भन्ने भावना यस जातिमा पटकै पाइदैन । किसानी राजा ढोडी किसानसँग नानीहरुलाई स्कूल

पठाउने सम्बन्धमा जिज्ञासा राख्न “पहाडिया केटाकेटीहरुले हाम्रा नानीहरुलाई कत्ने र हप्काउने गरेकोले स्कूल जान मान्दैनन्” भन्ने जवाफ पाइयो । यस प्रकारको तर्कहीन जवावबाट के थाहा हुन्छ भने किसान जातिमा शिक्षा प्रतिको दृष्टिकोण नकारात्मक छ । किसान जातिमा बाल बच्चाहरु सानै उमेर देखि खेती बारीको काग, माछा मार्ने घाँस दाउरा काट्ने र बटुल्ने, नवन गर्ने र अरुका घरमा नोकर बस्ने गरेको देखिन्छ ।

स्थल गत अध्ययनबाट थाहा पाए अनुसार हाल सम्म एस. एल. सी. पास गर्ने किसानहरुमा एक जना मात्र छन् र कक्षा ९ सम्म अध्ययन गर्ने किसानी महिला एक मात्र जना मात्र पाइएको छ । (यस सम्बन्धि विस्तृत कुरा शैक्षिक जागरण शीर्षकमा प्रस्तुत छ ।) प्राथमिक शिक्षा पुरा गर्ने किसानहरुको प्रतिशत नगन्य छ । हाल प्राथमिक विद्यालयहरुमा अध्ययन गर्ने किसान बाल बालिकाहरु अनय आदिवासीहरुका तुलनामा आश्चर्य जनक रुपमा पछि परेका छन् ।

व्यवहारिक शिक्षामा पनि किसानहरु उदासीन र पछि परेका छन् । यस जातिमा जिवीका उपार्जनका लागी सहायक हुने किसानको कुनै पनि पूनीयको विकास भएको पाइदैन । बढी

मद्यपान र आलस्य र बेला कुबेला आयोजना गरिने भोज भनेर किसानहरुका लागी अभिषाप हो । हालका वर्षहरुमा केही सामाजिक सघं संस्था र पूर्वाचल ग्रामीण विकास बैंकले किसानहरुमा सामाजिक र शैक्षिक जागरण ल्याउन र स्वावलम्बी तुल्याउन प्रयास गर्न लागेको संकेत पाइएको छ ।

युवा संस्कार :- किसानहरु अन्त्यन्त सोझा र सरल हुन्छन् । किसानी युवाहरुमा आफ्नो जातीय पछौटेपनको आभाव महशुष हुन थालेको छ । जर्जर आर्थिक अवस्था कमजोर सामाजिकहरुले गर्दा जातिय उत्थानको विविध पक्षहरुमा कार्यहरु भएको पाइन्न रोजी रोजीको खोजीमा बंगाल र भापाका अनेकौं चिया कमानहरुमा मजदुरी गर्दछन् । पहाडि मुलुकका मानिसहरुका घरमा हली बस्तु, चिया पसलमा मजदुरी गर्नु दाउरा काटेर मजदुरी गर्नु खेत र अन्य घरायसी काममा मजदुरी गर्नु हाट बजारमा साग सब्जी र माछा बेच्नु किसानहरुको आर्थिक श्रोतको मुख्य अवस्था हो ।

किसानी युवायुवतीहरु विविध चाडपर्वहरुमा गीत गाउछन् र नाच्छन् । युगल नृत्य र गीत यिनीहरुमा लोकप्रिय छ । प्रेम गीत गाएर फगुवा आदि पर्वमा युवा युवतीहरु जुहारी खेल्छन् । आफ्नो जातिय संस्कृतिका विविध पक्षहरुको संरक्षण गर्नुका साथ साथै किसानी युवा युवतीहरुमा आधुनिकता छाप पनि देखिन्छ । पेन्ट सर्ट, कुर्ता सुरुवाल, साडी चोलो किसानी युवा युवती पिढीमा लोक प्रिय हुदै गएको देखिन्छ । मेला बजार घुम्नु, सिनेमन, नाचगान र ठेउसी खेल्ने चाहना यिनीहरुमा दिन दिनै लोकप्रिय हुदै गएको छ ।

सामान्यतथा किसानहरु उमेर पुगे पछि विहे गर्ने गर्दछन् विवाहका लागी केटा पक्षले २ जना मानिस केटीका घरमा पठाउँछन् । केटीका आमा बाबु समक्ष विवाहको प्रस्ताव राखिन्छ । किसानहरुले व्याक्तिलाइ अमुवा गदछन् र विवाहमा अगुवाका अह भूमिका हुन्छ । केटीका आमा बाबुले घर हेर्ने इच्छा गछन् र आकुल मिलाएर आमा बाबु केटी सहित एक दुई जना गाउले सहित केटाका घरमा आउँछिन् र एक रात बस्छन् । केटा पक्षले अतिथिहरुलाई भोज र हाँडी (जार) खुवाउँछन् । भोली पल्ट सबै विदा हुन्छन् । पुनः केटा पक्षबाट केटी पक्षको मन्जुरी छ छैन बुझ्न राइ दिन पछि केटीका घरमा जान्छन् र विवाह हुने नहुने बारेमा छिनो फानो गरीन्छ । विवाह निश्चित भए पछि केटा पक्ष बाट केटी पक्षलाई माग अनुसारको रीत दिनु पर्छ । सामान्यतथा रीमा साडी, बलाउज र मजेत्रो सेट, चाढीका चुरा २ वटा ऐना काइयो, सलाइ विरी एवं खानपीनका लागी पाठो १ वटा चामल एक मन, धान २ मन मासको दाल ५ के.जी. र अन्य सामान कुराहरु दिइन्छ । केटा पक्षबाट दिइने देनलाई चुमना भनिन्छ ।

विवाह पद्धति :- किसान जातिको विवाहमा घर पक्षको मानिसहरु गएर बधुपक्षको मानिस र बेहुलीलाई लिएर केटाका घरमा आउँछन् । बेहुलाको आमा बाबुले २५/२५ के.जी. बेसार ढल्छन् यस अवसरमा घाँसी (दमाइ)हरुले रातभरी बाजा बजाउँछन् र बेहुला बेहुलीहरु नाच्छन् र भोली पल्ट विहान देवरहरुले (घागी) कतानहरु लिएर खोकामा जान्छन् दुइ घैला पानी लिएर बेहुली भएर घरमा राख्छन् । यस पछि केटीहरुले

बेहुला बेहुली दुवैलाइ बोकेर ल्याउछन् र रतान गराउछन् ।
दवाइरल धुप बाती गछन् र बेहुलाले तोरीको तेलमा सिन्दुर
लगाइ दिनु पर्छ ।

उपहारतिर बेहुलाबेहुली दुवैलाई सँगै राखिन्छ र उपस्थित
व्यक्तिहरुले बेलाको घर प्रयोजनाका थालमा नगर रकम राखी
दिन्छन् । बेहुलीलाई पनि रकम दिने चलन छ । विवाहका
दिनहरुमा निश्चित समयमा भोज भनेर र हारी खाने परम्परा
किसानी समाजको विशेषता हो । भोली पल्ट खानपीन पछि
बेहुलीका घरमा बुबालाइ विज गरीन्छ र विदाइमा खसीको
साप्रो दिइन्छ । बेहुली बेहुलाका घरमा वरछे र दिन पछि दुवै
ससुराल जान्छन् ज्वाइलाइ हैसिमत अनुसार थाल लोट छोटी
फेटा कमीज आदि दिइन्छ ।

किसानहरुको विवाहमा घासीहरु (दमाइ) दुवै पढाबाट
आउछन् । सनाइ ढोलक नसिहं आदि यिनीहरुको प्रिय बाजा
हुन । घासीहरु किसान जातिकानै हुन्छन् ।

नेपाली किसानहरुकोवैवाहीक सम्बन्ध भारतीय किसान
हरुसँग युगौ देखि सम्पन्न हुदै आएको छ । किसानहरुमा
बहुविवाहको चलन छैन । विहेमा बेहुला बेहुलीलाइ भिनाजु र
सोल्तीहरुले बोके गछन् । ज्वाइले ससुराको गोडा ढोगछन् ।
सवै जन्तीहरुको पीरा माथी राखेर किसानरी केटीहरुले घोइ
दिने चलन छ । बेहुला र बेहरलीको गोडा पहिला

नृत्य संस्कार :- अन्य जातिहरुको भै किसान जातिमा पनि
नृत्यहरुलाइ आदर र सम्मान गरीन्छ । आमा बुवा एवं

मान्यजन तथा समाजमा प्रतिष्ठित व्यक्तित्वहरु यस समाजमा पनि अगुवा र पथ प्रदर्शक मानिन्छन् । जीवन निर्वाहमा देखा परेको बाध्यताका कारणले बुढाबुढी भएर पनि मजदुरी गर्नु पर्ने देखिन्छ । किसान बुढा पकाहरु फुर्सदको समयमा परिवारको आगदानी बढाउन डोरी बाट्ने डाली बुन्ने चलन र माछा मार्ने जाल बुन्ने कार्य गर्दछन् । स-साना नानीहरुलाई कथा लोगगीत र गाउ खाने कथाहरु सुनाउँछन् । भार फुक र देवाइर (धामीले भाक्री) गर्न पर्ने संस्कार गत क्रियाकलापहरु पनि बुढा पाका हरुबाट गरेको देखिन्छ । बुढा पाकाहरु धर्म भीरु हुने हुनाले भगवानको नाम कीर्तन र विभिन्न देवी देवताको पुजा अर्चना गर्दछन् ।

युवाकहरु र केटाकेटीहरुलाई अति उपदेश पनि दिन्छन् । युवकहरु र केटाकेटीहरुलाई अर्ति उपदेश पनि दिन्छन् । यस समाजमा किसान वृद्ध प्रोढ र वढधहरुलाई सधै आदर सत्कार गरीन्छ । विशेष गरी जीवनको अन्तरालमा सबैमा आध्यात्मिक भावना प्रवल हुने मानवीय प्रकृति अनुरूप किसानी बेढा पाकाहरुमा पनि आध्यात्मिक भावना प्रवल भएको पाइन्छ ।

मृत्यु संस्कार :- संख्यामा हिन्दु धर्मावलम्बी छन् । भारतयि किसानहरु क्रिश्चियन धर्ममा दिक्षीत भएको परिप्रक्षमा र उनीहरुको प्रभावले केही नेपाली किसानहरुले क्रिश्चियन धर्म ग्रहण गरेको थाहा हुन आएता पनि तिनीहरुको संख्या नगव्य छ । हिन्दु धर्मको बाहुल्यता रहेकोले किसानहरुको मृत्यु संस्कारमा हिन्दुत्वको प्रभाव पाइन्छ । कसैको मृत्युमा गाँउका आफन्तहरुले ल्याएको कात्रो ओडाएर जंगलमा लगी खाडल

खनी नाङ्लो, भाडु र घैला भाचेर र फुटाएर शवदाह गरीन्छ । मृत्युमा उपस्थित सबैले रुने चलन छ र मृत्यु गीत पनि गाइन्छ । विशेष गरी महिलाहरुले रुदै शोकगीत गाएरको देखिन्छ । मृतकका परिवारले ३ दिन सम्म नुनतेल खादैनन् । फलफुल र दुध मात्र खान्छन् । मृत्यु भएको दशौ दिनमा श्राध्य गरीन्छ । त्यस दिन गाँउलेहरुले चामल दाल ल्याउँछन् । यसरी किसानी समाजमा मृत्यु होस् वा विवाह आपसी सहयोगको भावना प्रबल रुपमा देखिन्छ । श्रद्धा दिन हजाम बोलाएर छोराहरुको दाही, केश र टुप्पी समेत काटिन्छ । त्यहाँ उपस्थित गाँउलेहरुले पनि गुण्डन गर्छन् र स्नान गर्छन् । काज क्रिया सके पछि सबैले यिमिस भोज खान्छन् । देवाइरले (ओझ) २ वटी केटी र ३ जना कटालाइ बसाएर कालोदाल र चामलको खिचडी पकाएर खुवाउँछन् र धुप दीप गरी मृत आत्माका लागी प्रर्थना गर्दछन् ।

मृतकका परिवारका तर्फबाट भोजको समाप्ति पछि हजारलाइ दान गरीन्छ । दानमा काचका थाल कचौरा, लोटा, धोती, गाइ र नगद समेत दिइन्छ । दान क्रिया पश्चात हाडी (जडि) पिउछन् । काज क्रियाका लागी मृतक परिवारमा भएको सम्पूर्ण खर्च सिपाही मार्फत गाँउलेहरुबाट संकलन गरिन्छ । सामुहिक भावनाको यस्तो कार्य अन्य समुदायका लागी उदाहरणीय छ । धेरै जसोले मृतदेह खाडल खनेर गाड्ने गरेता पनि कसै कसैले दाह गरेर पनि संस्कार गरेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष :- यस अध्ययनबाट के थाहा हुन आयो भने किसान जाति भापाको अत्यन्त पिछ्छडिएको आदिवासी समुदाय हो । आम नेपालीहरुको तुलनामा त यो जाति कता हो कता पछि

मुर्चुङ्गा बनाउने आरन

परेको देखिन्छ भने यस जिल्लामा बसोबास गर्ने अन्य आदिवासीहरु भन्दा सामाजिक आर्थिक र राजनैतिक क्षेत्रमा पनि पिछ्छाडएको छ । यिनीहरुको जीवन स्तर दयनीय छ । प्राय किसानहरु भूमिहीन छन् । प्राथमिक शिक्षा समेत यस समुदायका लागी ठूलो विषय भएको सन्दर्भमा माध्यमिक र उच्च शिक्षाको त कल्पना सम्म पनि गर्न सकिन्न । आर्थिक दृष्टिले विपन्न यो समुदाय कुरीति, कुसंस्कार, अन्धविश्वास एवं पछ्यौटेपनका कारणले हरेक क्षेत्रमा असहाय बदै गएको छ ।

किसान जातिको सर्वाणीय विकासका लागी सरकारी र गैहसरकारी क्षेत्रबाट व्यापक कार्यक्रमहरुको तर्कमा गरी सम्पूर्ण आदिवासी हरुको उत्थानमा विशेष चासो राख्नु पर्ने देखिन्छ ।

किसानहरुको जातीय पक्षका विविध कुराहरु पत्ता लगाउने व्यापक खोज र अनुसन्धान गर्नु पर्दछ । हाल केही गैहसरकारी संस्थाहरुले किसानहरुको शैक्षिक स्थितिको सुधारका लागिचासो देखाएका छ । त्यसै गरी सरकारी क्षेत्रको ग्रामीण विकास बैंकले आय मुलक कार्यक्रम संचालनका लागि किसान समाजमा ऋण सहयोग उपलब्ध गराएको छ ।

यस जातिका मानिसहरु भापाका जुन जुन क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् त्यस सम्बन्धि व्यापक खोजवीन गर्नु पर्ने देखिन्छ । खास गरी गाँउ विकास समितिले किसानहरुको जनसंख्या आर्थिक स्थिती शैक्षिक अवस्था आयश्रोत आदि बारे सर्वक्षण गरी लगत तयार गर्नु पर्ने र जिल्ला विकास समितिमा आदिवासी कल्याणको लागि विविध कार्यक्रमहरु तर्जुमा गरी त्यसको क्रियान्वयन तर्फ अग्रसर हुनु जसरी देखिन्छ । श्री ५ को सरकारले आदिवासी समुदायका लागि कल्याणकारी योजनाहरु शिक्षा विकासका लागि छात्रवृत्तिहरु आयवृद्धिका लागि शीप मुलक कार्यक्रमहरु संचालन गरी क्रम सहयोग र अनुदान उपलब्ध गराउनु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सुची

१. श्री ५ को सरकार, सुचना विभाग, मेची देखि महाकाली सामु

खण्ड १ (पूर्वाचल विकार क्षेत्र), काठमाडौं, ।

२. भापा जिल्ला पचांमय समिवालय, डिष्टीकृ प्रोफइल भापा, भइपुर जि.पं. रा २०४५ ।

३. विहार राष्ट्र भाषा परिषद, पंचदश लोक भाषा निवन्धावली, पटना, १९६० ।

४. खनाट, धनश्याम, भापाका मेचे जातिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृति अध्ययन, पोखरा, त्रि.वि. वि. २०३५ ।

५. शर्मा, घनेन्द्र प्रसाद, भापाको सब भन्दा उपेक्षित जाति किसान अभिनव, २०४८ ।

६. k.c, kaisher Bahadur. The Judicial cusloms of

Nepal, kaihmandu. Ralna pustak, 1971.

राई किराँत जातिको प्रचलीत बाजाहरुको नाम

१.गोजे मुरली २. टुङमा ३. ढोल ४. थनौरो ५. पुङ ६. बाँस
तुम्बा ७. बिनायो ८. बिम्बिली ९. माठूरी १०. यलम्बर ११.
सपोक्सा १२. सिलिङ्

१. गोजे मुरली :- यो बाजा खोटाङ्, आखलढुंगातिर गाईवस्तु
गोठालाहरुले बजाउँदछन् । ९-१२ अंगुल लामो यो बाजालाई
गोठालाहरुले इष्टकोटको गोजीमा वा पटुकीमा घुसारेर
हिड्दछन् दिनभरि भोकतिर्खा बिर्सेर बनजंगलमा दिन
काट्नलाई सङ्गीतको आनन्द लिन यो मुरली बजाइन्छ ।
निगालोबाट बन्ने बाजा गोठालोहरुले आफ्नै सीपले बनाउँदछन्
।

२. टुङमा- यो खालिङ राई जातिको लोकबाजा हो । यसमा
दुईवटा तार हुन्छ । यो बाजा बाँसबाट बनाइन्छ । पूर्वी
नेपालको खम्बु क्षेत्रमा यो बाजा बजाइन्थ्यो तर हाल लुप्त प्राय
.यो बाजा खोजीको विषय भएको छ ।

३. ढोल - तालबाजा समुह अन्तर्गत पर्ने ढोल राई जातिको
प्रसिद्ध लोकबाजा हो । यसको दुवै तिरको व्यास बराबर
आकारको हुन्छ । यसको एकापट्टी गर्जो र अकापट्टि हातले ताल
दिएर बजाइन्छ । ढोल विभिन्न आकारमा पाइन्छ र यसलाई
आफ्नै जातजातिले आफ्नै ताल र बोलहरुमा प्रयोग गर्ने गरेको
पाइन्छ ।

४. **थनौरो** - थनौरा किराँत, खुम्बू जातिको तालबाजा हो । यो बाजा साकेवा पर्वमा बजान्छ । यसलाई बजाउदा ढोलको तालसँग मिलाएर बजाइन्छ । थनौरो फलामबाट गाउँघरमै बनाइन्छ । यो बाजा चिम्टाजस्तै आकारको हुन्छ । साकेवा सिलीमा विभिन्न मुद्रा सहित नाच्दै यो बाजा बजाइन्छ । थनौरो लोपोन्मुख बाजा हो

५. **पुङ** - किराँत जातिको यो बाजा आफ्ना पितापुर्खा पितृहरुलाई खुसी पार्न बनजाउने गरिन्छ । यो बाजा बजाई पितृहरुलाई प्रसाद चढाए मात्र पितृहरुले प्रसाद ग्रहण गर्दछन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । यो सोलु क्षेत्रमा प्रचलित सिङको सुरबाजा हो । यो बाजा गोरुको सिंगबाट साईत हेरि बनाउने चलन छ । यसको चुच्चो भागलाई मठारेर प्वाल पारी फुक्न लायक बनाइन्छ ।

६. **बाँस तुम्बा** - बाँसतुम्बा बाँसबाट बन्दछ । यो बाजा भोजपुरतिर प्रचलित छ । भण्डै एकहात लामो काखीमा च्यापी बजाइने यो बाजा पुरानो बाजा हो ।

७. **विनायो** - यो बाजा राते वा कडा जातको निगालोबाट बन्दछ । विनायो ३ वर्ष पुरानो चोयाबाट बनाउदा राम्रो बन्छ । किरात महिलाहरुले घाँस दाउरा मेलापात गर्दा यो बाजा चोलीको टुनामा बाधेर राख्दछन् र मन लागेका बेला बजाउदछन् । विनायो किराँत मलिहरुलाई विवाहमा माईतबाट

उपहारको रुपमा दिने चलन पनि पाइन्छ ।

८. बिम्बीली - यो किराँत जातिको सुरबाजा हो । मारुनी नाचमा यो बाजा बजाइन्छ । मारुनी नाच समापन गर्दा नाचका अन्य सामग्री सहित यसलाई पनि पुजा गर्नु पर्दछ । यो बाजा बाँस वा निगालोबाट बनाइन्छ । पूर्वी मध्यपहाडमा प्रचलित यो बाजा किराँत सम्प्रदायका बालबालिकामा समेत प्रचलित छ । यो बाजा मुरलीजस्तै फुकेर बजाइन्छ ।

९. माठूरी - भोजपुर तथा आसपासका राई जातिले बजाउने माठूरी सुरबाजा हो । निगालो अथवा बाँसबाट निर्माया गरिने यो बाजा आजकल अत्यन्त भैसकेको छ ।

१०. यलम्बर - भालु बाँसका दुवै आँख्ला नफुटेको एक गिँडबाट यो बाजा बनाइएको हुन्छ । झण्डै बीच भागमा चार अङ्गुल लामो र एक अङ्गुल चौडाइको प्वाल पारिएको हुन्छ र प्वाल दुवै छेउ भएर त्यही दुईवटा तार निकालिएको हुन्छ । ताल बाजा अन्तर्गत नामबाट रहन गएको विश्वास गरिन्छ ।

११. सपोक्सा - सपोक्सा काँसबाट बनेको तालबाजा हो । यो दुई हातमा लिएर ठोकेर बजाइन्छ । राई जातिले विशेष चाड चण्डी पूणिमा (साकेला पर्व) मा बजाइने यो बाजा चण्डी पूर्णिमा भन्दा अगाडि बजाउने गरिदैन । उंभोली पर्वमा यो बाजा बजाई साकेवा सिली नाचिन्छ ।

१२. **सिलिङ** - सिलिङ पूर्वी पहाडमा राई समुदायमा प्रचलित राई जातिको आफ्नै मौलिक र पुरानो बाजा हो । विशेष गरी यो बाजा राई जातिको चाड साकेला (साकेवा) सिली नाचमा बजाइन्छ । भट्ट हेर्दा यो बाजा सानो खड्गजस्तै देखिन्छ । यसको दुवैपट्टि धार हुन्छ र धार रहेको भागमा फलामकै कलात्मक मुद्रा जडिएको हुन्छ । यसलाई दुवै हातले हल्लाएर विभिन्न तालमा बजाइन्छ । अनेकौं सिलीहरुमा यो बाजा नाचिन्छ । यो शुद्ध फलामबाट बनेको हुन्छ ।

धामी, भाँकी,तान्त्रिक, विजुवा जातिको प्रचलित बाजाहरुको नामहरु

१. कपाल डमरु २. काङ्लिङ ३. कुन्दोङ ४. घङ्घला माला ५. भाँकी ढ्याङ्ग्रो ६. ठेयडी ७. तामाको काङ्लिङ ८. थाली ९. दाहिने शङ्ख १०. विजुवा ढ्याङ्ग्रो ११. मोति शङ्ख १२. सल्यानी ढ्याङ्ग्रो

१. कपाल डमरु - यो कपाल तन्त्रका ज्ञाताहरुले बजाउने बाजा हो । कपाल डम्मरु तलबाजा समुह अन्तर्गत पर्दछ । गोप्य तान्त्रिक बाजा साधनामा बजाउने यो बाजाको निर्माण पनि सिद्धि प्राप्त मानिसको खप्परबाट गर्नुपर्दछ । भन्ने विश्वास गरिन्छ । मान्छेको एकजोडी खप्परको हाडलाई दुईतिर फर्काएर छलाले मोडी बनाइने यो बाजा निकै दुर्लभ र अप्राप्य छ ।

२.काङ्लिङ - काङ्लिङ ज्यादै पुरानो र अति नै महत्वपूर्ण बाजा हो । यो बाजा मानिसको नलीखुट्टाको हाडबाट बन्दछ । यसलाई तन्त्रसाधनामा पूर्णता प्राप्त वा सिद्धि प्राप्त तान्त्रिकहरुले मात्र प्रयोग गर्दछन् । बाजा बनाइने हाड पनि सिद्ध प्राप्त तान्त्रिकहरुकै मात्र प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने विश्वास छ । यो लामाहरुले पुजा तथा भाँकीहरुले साधना वा उपचार गर्दा समेत बजाउने गर्दछन् ।

३. कुन्दोङ्ग - कुन्दोङ्ग पूर्वी हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने जातिको बाजा हो । यो बाजा कुन्दोङ्ग वा हाडबाट बनेको हुन्छ र फुकेर बजाइन्छ । यो मान्छेको अन्तिम संस्कार गर्दा बजाइने बाजा हो तर यसको मतलब यो अन्य उत्सव तथा पर्वहरुमा बजाउन नहुने भन्ने होइन ।

४. घङ्घला माला - यो भाँकीहरुको बाजा हो । घङ्घला काँसको घुंगुराहरुलाई बाक्लो कपडा तथा छलामा जडी बनाइएको हुन्छ । यो भर्खर मन्त्र सिक्न थालेका भाँकीहरुले दोकाँधे बनाई जीउमा भिर्दछन् घङ्घला भिरी काम्दै धामी भाँकीले उपचार तथा देवीदेवतालाई फलाक्दा लगाउँछन् ।

५. भाँकी ढ्याङ्ग्रो - ढ्याङ्ग्रो विजुवा, धामी तथा भाँकीहरुले बिरामीको उपचार , भारफुक गर्दा प्रयोग गर्ने प्रचलित र प्रख्यात लोकबाजा हो । मृत्युसंस्कार र पुजामा पनि बजाइने यो

बाजा काठको घेरोमा दुवैपट्टि छाला टम्म मिलाएर कसिएको हुन्छ । यो बाजा बजाउँदा बेतको गजो प्रयोग गरिन्छ । यस बाजालाई नेपाली समाजमा भाँक्रीको विशेष दृष्टिले हेर्ने चलन छ ।

६. ठेयडी - ठेयडी तान्त्रिकहरुले बजाउने बाजा हो । यो बाँदरको नलिखुट्टाको हाडबाट बनेको हुन्छ । फुकेर बजाउने यो बाजा गोप्य तन्त्र, मन्त्र र साधनामा प्रयोग गरिन्छ । यो बाजा बिरलै देख्न पाइन्छ । यसमा विभिन्न दैवीशक्ति अभिमन्त्रित गरेर राखिने हुनाले यस बाजालाई विशेष दीक्षा लिई साधना गरेकाहरुले मात्र छुने चलन छ ।

७. तामाको काड्लीड - तामाको काड्लीड बोन, बौद्ध गुरु तथा तान्त्रिकहरुको बाजा हो । मान्छेको हाडले काड्लीड सबैले पाउन र बजाउन नसक्ने भएकोले मध्यमस्तरका भाँक्रीहरुले यो बाजा बजाउदछन् । तामाको पातलो पातालाई गोलो बनाई यो बाजा बनाइन्छ । यसको आकार र स्वर काड्लड जस्तै

हुन्छ । यो फुकेर बजाइने सुशिर बाजा हो । तान्त्रीकहरु आफ्नो इष्टदेवदेविलाई साधनाबाट खुसी गराई यो काङ्गलीडमा प्रवेश गराइन्छ, र यसको माध्यमबाट रोगको उपचार गरिन्छ ।

द. थाली - यो काँसबाट बनेको हुन्छ । भाँक्रीहरुले बजाउने यो बाजा बाँसको मसिनो कप्टेरोले ठोकेर बजाइन्छ । भूत, प्रेत पिचास भगाउन तथा काँचो वायु यतार्ने काममा वायु पाको बनाउदा डाङ्ग्रेलाई कमाउन र बकाउन बजाइन थाली बजाउने गरिन्छ । मध्यपहाडका सामान्य भाँक्रीहरुको प्रमुख बाजा नै थाली हो । अनेकौ बखान र मन्त्र उच्चारण गर्दै काम्दै यो बाजा बजाइन्छ ।

९. दाहीने शङ्ख - दाहीने शङ्खलाई अमूल्य शङ्खको रुपमा लिइन्छ । भगवान विष्णुको दाहिने हातमा रहेकोले यसलाई विष्णु भगवानको प्रतीक र देवी लक्ष्मीको साक्षात रुप पनि मानिन्छ । यसलाई तान्त्रिकहरुद्वारा श्रीमन्त्रले अभिमन्त्रित गरी रातो कपडामा अक्षता अबिर खुसी भई धन प्राप्त हुन्छ भन्ने

लोक विश्वास छ ।

१०. विजुवा ढ्याङ्ग्रो - यो बाजा पूर्वी पहाडमा परम्परागत उपचार पद्धतिमा बजाइन्छ । यसलाई विजुवाले बजाउँदछन् । यो बाजा डेढ बित्ता अर्धव्यासको हुन्छ । यो ढ्याङ्ग्रो बजाउदा विभिन्न देवटाहरुको आह्वान गर्दै विजुवाले बिरामीको घुम्दै काम्दै बजाउदछन् । यो बाजा बजाउदा उभिएर मात्र बजाउने चलन छ । दाहिने हातमा सर्पाकार गजोले देब्रे हातमा लिएको ढ्याङ्ग्रोलाई तल्लो तर्फबाट ठोकेर बजाइन्छ । यसो गरी उपचार गर्दा रोगव्यधि चाडै निको हुने विश्वास गरिन्छ ।

११. मोतीशङ्ख - सामुद्रिक मोतीबाट बनेको मोतीशङ्ख हेर्दा आकर्षक ढङ्गले टल्कने भएकोले ज्यादै नै मनोहर हुन्छ । विशेष गरि श्री प्राप्तिको लागी यस शङ्खको तान्त्रिक प्रयोग गर्ने

गरिन्छ । यसलाई घोर, मध्यम र तिख सवै स्वरमा बजाउन सकिन्छ । पूर्वीय आध्यात्मिक क्षेत्रका विभिन्न गुह्य साधनाहरुमा यो बाजा बजाइन्छ ।

१२. सल्यानी ढ्याङ्गो - यो ढ्याङ्गो सल्यान जिल्लामा मात्र पाइन्छ । धाँमीभाँक्रीले आफ्ना विभिन्न देवीदेवताको आह्वान र भूत, प्रेत, मसान, वायु, वीर, वेताल आदि तीर्थकहरुबाट मान्छेलाई दुः ख, विकार पारेको निको पार्न यो बाजा बजाउँदछन् । यसको एकातर्फमात्र छालाले मोरिन्छ । यो बाजा नाड्लो जत्रो हाकारको ठुलो हुन्छ । बेतको गजोले ठोकी विभिन्न मन्त्रको उच्चारण गर्दा अनेक तालमा बजाइन्छ ।

